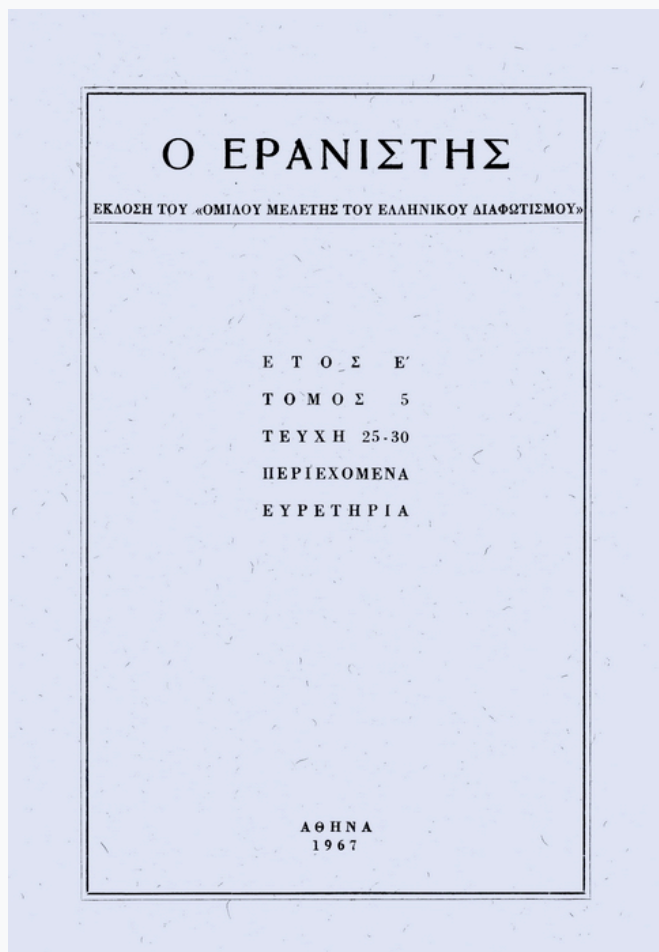

The Gleaner

Vol 5 (1967)

Τρεις «γραμματικοί» του Σολωμού

Louis Coutelle

doi: [10.12681/er.9422](https://doi.org/10.12681/er.9422)

Copyright © 2016, Louis Coutelle

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Coutelle, L. (2016). Τρεις «γραμματικοί» του Σολωμού. *The Gleaner*, 5, 9–22. <https://doi.org/10.12681/er.9422>

ΤΡΕΙΣ «ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΙ» ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Πολλοὶ φίλοι βοήθησαν τὸν Σολωμὸ στὸ ποιητικὸ ἔργο του στὴ ζακυνθινὴ περίοδο. Ἄλλοι μεσίτευαν στὴ διάδοση τῶν στίχων του, ἄλλοι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, τοῦ προσέφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους στὴν καταγραφή τῶν ἄτακτων σχεδιασμάτων του. Μᾶς ἐνδιαφέρουν σήμερα μόνο τρεῖς ἀπὸ τοὺς τελευταίους, πού νομίζω ὅτι εὐτύχησα νὰ ἐξακριβώσω τὴν ταυτότητά τους.

Τὸ ἐλλιπὲς αὐτὸ μελέτημα ἐλπίζω νὰ κεντήσῃ τὴν περιέργεια ἄλλων ἐρευνητῶν, καὶ ἔτσι ἴσως πλουτισθοῦν οἱ γνώσεις μας πάνω στὸ θέμα. Ἐπὶ πλεόν, ἡ ἐπέμβαση τοῦ ἐνὸς τουλάχιστο γραμματικοῦ¹ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ πληροφορίες πού θὰ προσφέρουν μιὰ μικρὴ συμβολὴ καὶ στὴ μελέτη τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου.

1. Ξέρουμε πὼς ὁ Ἀντώνιος Μάτεσης ἔστειλε στὸν Πολυλᾶ ἀντίγραφα ἀπὸ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ Πολυλᾶς ἀναφέρει τουλάχιστο ἓνα ἀπ' αὐτά, τὸ ἀντίγραφο τῶν *Squarci di un roemetto in morte di un giovane poeta*, πού ἴσως χάθηκε. Ὁ Μάτεσης ἀσφαλῶς θὰ τοῦ ἔστειλε καὶ ἄλλα πολλά, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὴ σημείωση πού τοῦ ἀφιερώνει ὁ Πολυλᾶς στὸ πίσω μέρος τοῦ χειρογράφου Ζακύνθου 17 : «συνέργησε ὅσον ἐδυνήθηκε εἰς τὸ νὰ πλουτισθῇ ἡ παρούσα συλλογὴ τῶν ποιημάτων τοῦ παλαιοῦ φίλου του καὶ συμπολίτη».

Τὸ χφ αὐτό, Z 17, εἶναι ἀντίγραφο τῆς «Μοναστηρίσιας». Ἡ σημείωση τοῦ Πολυλᾶ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὼς μπορεῖ νὰ εἶναι κι' αὐτὸ ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Μάτεση : «Ἐλαβα ἐσχάτως τοῦτο τὸ ἀνέκδοτο ἀπὸ τὸν Κύρ. Ἀντώνιον Μάτεσι». Ἡ ἀντιπαραβολὴ τοῦ Z 17 μὲ τὴ δημοσιευμένη σελίδα τοῦ χφ τοῦ «Βασιλικοῦ» στὴν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ κ. Μυλωνᾶ μᾶς τὸ βεβαιώνει². Τὸ Z 17 ὅμως καθὼς καὶ τὸ χαμένο

1. Ἡ παλαιωμένη αὐτὴ λέξη ἴσως νὰ καλύπτῃ περισσότερες σημασίες ἀπὸ τοὺς ὅρους «γραμματέας, ἀντιγραφέας, βοηθός», οἱ ὅποιοι δὲν μού

φαίνονται νὰ εἶναι περισσότερο ἱκανοποιητικοί.

2. Εἶναι, νομίζω, τὸ μόνο γνωστὸ αὐτόγραφο τοῦ Μάτεση.

αντίγραφο τῶν Squarci, πιθανὸν νὰ ἔχουν γραφτῇ ἐπίτηδες γιὰ νὰ σταλοῦν στὸν Πολυλᾶ μόνο τὸ 1858. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁ Μάτεσης εἶχε στὴν κατοχὴ του ἀπὸ τὰ σολωμικὰ ποιήματα εἴτε πρωτότυπα αὐτογραφα τοῦ ποιητῆ, εἴτε παλαιότερα ἀντίγραφα δικὰ του ἢ ξένα. Οὐσιαστικὰ ὅμως δὲν βγαίνει ἀπὸ τὰ προηγούμενα κείμενα πὼς ὁ Μάτεσης εἶχε συντελέσει καὶ στὴν ἐτοιμασία τῶν ἔργων. Μποροῦσε νὰ ἤθελε μόνο νὰ ἔχη τὰ ποιήματα τοῦ φίλου του, ἢ καὶ τὰ σχεδιάσματα ἀκόμα, γιὰ τὴν προσωπικὴ του συλλογὴ. Τέτοιες συλλογές ἦταν πολὺ τῆς μόδας. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἄλλα ἀντίγραφα ἰταλικά ποὺ στάλθηκαν στὸν Πολυλᾶ, καθὼς φαίνεται, τὸ 1858, καὶ ποὺ πιστεύω ὅτι μᾶς παρουσιάζουν τὸ χέρι τοῦ Μάτεση (Z 23 καὶ Z 24)¹. Ὁ ἴδιος γραφικὸς χαρακτήρας βρίσκεται ὅμως καὶ σὲ ἄλλο χειρόγραφο 37 χρόνια παλαιότερο. Αὐτὸ τὸ κείμενο παρουσιάζει μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὰ προηγούμενα, σὰν ἐνδειξὴ τῆς συνεργασίας τοῦ γραφέα μὲ τὸν ποιητῆ. Πρόκειται γιὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. Φ 209 τῆς Ε.Β.Ε. (βλ. Α. Πολίτης, Σολ. "Απ. 2, σελ. 296), τὸ τετράδιο δηλαδὴ ποὺ χρησιμοποίησαν ὕστερα ὁ Στράνης καὶ ὁ Σολωμὸς γιὰ νὰ ἐτοιμάσουν τὴν ἔκδοση τῶν *Rime Improvisate*. Ἡ γνώμη μου, πὼς εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν Μάτεση, στηρίζεται πάνω σὲ ὀρισμένες ὁμοιότητες τῆς γραφῆς στὸ τετράδιο αὐτὸ καὶ στὰ δύο ἑλληνικά κείμενα ποὺ ἀναφέρω παραπάνω (σελίδα ἀπὸ τὸ «Βασιλικό», ἀντίγραφο τῆς «Μοναστηρίσις»).

Εἶναι βέβαια δύσκολο νὰ παραβάλλῃ κανεὶς κείμενα ἰταλικά καὶ ἑλληνικά. Τὰ κεφαλαῖα ὅμως εἶναι συχνὰ τὰ ἴδια καὶ στὰ δύο ἀλφάβητα, πρᾶγμα ποὺ μᾶς διευκολύνει ἄρκετά. Παρατηροῦμε πρὸ παντὸς ὅτι τὰ πολὺ περίεργα κεφαλαῖα Ν τῶν ἑλληνικῶν κειμένων εἶναι ἀπαράλλαχτα τὰ ἴδια στὸ Φ 209 (καθὼς καὶ στὰ Z 23 καὶ Z 24). Ἐπίσης τὰ Τ καὶ τὰ Β. Ἐξάλλου τὸ «σύρσιμο» τῆς πέννας στὸ ἀνέβασμα κατὰ τὴ γραφὴ διαφόρων γραμμάτων, ὅπως τὸ ρ καὶ τὸ μ, ποὺ κανονικὰ ἔπρεπε νὰ γραφθοῦν μὲ γραμμὴ («πόδι»), ἀποτελοῦν ἄλλα κοινὰ στοιχεῖα ὧν αὐτῶν τῶν χειρογράφων. Νομίζω ὅτι συνολικὰ αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις ἀρκοῦν γιὰ νὰ μᾶς πείσουν.

Προφανῶς τὸ τετράδιο Φ 209 εἶχε ἐτοιμαστῇ γιὰ δημοσίευση, πρὶν ἀποφασίσῃ ὁ Σολωμὸς νὰ δημοσιεύσῃ ἀπὸ τὰ ποιήματα ποὺ περιέχει μόνο ὅσα βρίσκονται στὰ *Rime Improvisate*. Μᾶς τὸ βεβαιώνει κιόλας ὁ τίτλος ὁ ἴδιος ποὺ ἔγινε ὕστερα, μέσα στὸ τετράδιο, μὲ μιὰ μικρὴ παρεμβολή, ὁ τίτλος τῶν *Rime : Rime [Improvisate] del N. S. Dio-*

1. Βλ. μιὰ σελίδα ἀπὸ τὸ Z 24 στὰ Αὐτόγραφα *Ἔργα*, σελ. 579.

nisio Co. Salamon Zacintio ». Ἡ λέξη Improvvisate, ἀπὸ ἄλλο χέρι, δὲν ταιριάζει στὸ περιεχόμενο τοῦ τετραδίου, τὸ ὁποῖο περιέχει συνέττα καὶ ἄλλα ποιήματα αὐτοσχεδιασμένα καὶ ὄχι, πρᾶγμα ποὺ σημειώνεται καὶ στὸ χφ. Ἀντίθετα ἡ λέξη Improvvisate ταιριάζει - φυσικὰ - μετὰ τὸ περιεχόμενο τῶν Rime. Ἐπὶ πλέον ἡ λέξη Zacintio ποὺ συμπληρώνει τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ, μᾶς θυμίζει πὼς οἱ Ἱταλοὶ ποιητὲς συνήθιζαν νὰ προσθέτουν στὸ ὄνομά τους ἓνα ἐπίθετο ἐνδεικτικὸ τῆς καταγωγῆς τους. Τέτοιο ἐπίθετο ἦταν βέβαια περιττὸ ἂν ἐπρόκειτο γιὰ δημοσίευση μὴ τυπογραφικὴ, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ «χειρόγραφη δημοσίευση» (κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Πολυλά), περιορισμένη στὸ νησί¹.

Τὸ χφ Φ. 209 μαρτυρεῖ λοιπὸν μιὰ πραγματικὴ συνεργασία τοῦ Μάτεση μετὰ τὸν Σολωμό, ποὺ προηγεῖται τῶν Rime (1821). Δὲν μᾶς λείπει ὅμως ἂν ἡ συμβολὴ τοῦ Μάτεση ξεπέρασε τὴν ἀπλὴ ἀντιγραφὴ ποιημάτων. Ὑπάρχουν ἄλλες πολλὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἔργων τῶν δυὸ φίλων, ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ συνεργασία τους πρέπει νὰ ἦταν ἀκόμα πιὸ στενὴ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ. Ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ σχέσεις αὐτὲς δὲν προκύπτουν ἀπὸ ἀντίγραφα, δὲν θὰ ἐξεταστοῦν ἐδῶ.

2. Ὁ κ. Α. Πολίτης εἶχε ὑποθέσει πὼς ὁ Γεώργιος Δε Ρώσσης ἀντέγραψε τὴν Ὠδὴ στὸν Μπαίρον τρεῖς φορές γιὰ τὸν Σολωμό. Βασίζοταν γιὰ τὴν εἰκασία αὐτὴ πάνω σ' ἓνα σημείωμα τοῦ ποιητῆ πρὸς τὸν Γ. Δε Ρώσση ποὺ δίνεται παρακάτω (Ὁ Σολωμὸς στὰ γράμματά του, σελ. 24). "Ἐνα ὅμως ἀπ' αὐτὰ τὰ χφφ ἀποδίδεται στὸν Λουδοβίκο Στράνη ἀπὸ τὸν κ. Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ βασίζεται πάνω στὴ γραφὴ τοῦ Στράνη (π. «Ὁ Ἑρانيστής», 1, 1963, σελ. 5, ὑποσ. 4). Ὁ κ. Πολίτης υἱοθετεῖ τὴν ἀποψὲς αὐτὴ στὰ Αὐτόγραφα Ἔργα (σελ. 591, σημ. 135-206).

Θὰ ἐξετάσουμε μετὰ τὴ σειρά μας τοὺς γραφικοὺς χαρακτῆρες τοῦ Γ. Δε Ρώσση, τοῦ Στράνη, καὶ τῶν τριῶν χφφ τῆς Ὠδῆς ποὺ προφανῶς γράφτηκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο (Z 10, Z 20 καὶ Φ 92). Ἡ γραφὴ τοῦ Στράνη (ἐλληνικὴ καὶ ἰταλικὴ) μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ αὐτόγραφα κείμενα ποὺ δημοσιεύθηκαν στὸν Ἑρانيστή, φωτογραφίες τῶν ὁποίων ὁ κ. Δημαρᾶς μετὰ προθυμίαν μοῦ παρεχώρησε. Ὁ γραφικὸς χαρα-

1. Ἡ εἰσαγωγικὴ σημείωση στὸ πίσω μέρος τοῦ ἐσωφύλλου ταιριάζει καλὰ μετὰ τὴν ἀποψὲς αὐτὴ (βλ. κείμενο Α. Πολίτη, *Γύρω στὸ Σολωμό*,

σελ. 147). Εἶναι κι αὐτὴ ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Μάτεση, ὄχι τοῦ Λοδ. Στράνη ποὺ «ἐκδόσε» τὰ Rime Improvvisate.

κτήρας του Γεωργίου Δε Ρώσση μᾶς εἶναι γνωστός ἀπὸ τὸ ἐνυπόγραφο γράμμα Φ 253 τῆς E.B.E., μὲ ἡμερομηνία Corfu, 10 Agosto 1834¹. Γράφτηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια μιᾶς φλογερῆς ἀψιθυμίας, ἡ ὁποία πρὸς τὸ τέλος κάνει τὸν Δε Ρώσση, μὲ λυσσασμένη πέννα, νὰ σβήνῃ καὶ νὰ διορθώνῃ. Ἐν τούτοις ὁ γραφικὸς χαρακτήρας παραμένει ἀρκετὰ σταθερός, ὥστε νὰ ὑποθέσουμε πὼς τὸ γράμμα αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἱκανοποιητικὴ εἰκόνα τοῦ συνηθισμένου γραφικοῦ ὅφους τοῦ ἐπιστολογράφου.

Ὁ κ. Δημαρᾶς βασιζόταν, τὸ 1963, πάνω στὶς τρεῖς μοναδικές φωτογραφίες ἀπὸ τὰ χφφ τῆς Ὠδῆς, ποὺ εἶχαν τότε δημοσιευθῇ ἀπὸ τὸν Καιροφύλα στὰ *Ἀνέκδοτα Ἔργα* (Ἀθήνα 1927, ἀνάμεσα στὴ σελ. 144 καὶ 145). Οἱ φωτογραφίες αὐτὲς παρουσιάζουν μόνο τρεῖς γραμμὲς ἰταλικές, ἐνῶ ὅλο τὸ ὑπόλοιπο κείμενο εἶναι ἑλληνικό. Ὁ κ. Δημαρᾶς λοιπὸν δὲν διέθετε πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τῆς ἰταλικῆς γραφῆς καὶ ἀσφαλῶς βασίστηκε περισσότερο στὴν ἑλληνική. Ἄς ἐξετάσουμε, λοιπὸν, μερικὲς λεπτομέρειες τῆς γραφῆς αὐτῆς.

Τὸ μικρὸ π. Στὶς φωτογραφίες τοῦ Καιροφύλα, καὶ γενικὰ στὰ τρία χφφ τοῦ «Μπαίρον», τὸ π εἶναι τοῦ «στρογγυλοῦ τύπου», δηλ. μοιάζει μὲ ω μὲ περισπωμένη. Αὐτὸ συμβαίνει καὶ στὰ αὐτόγραφα τοῦ Στράνη. Ἀλλὰ, στὰ χφφ τοῦ «Μπαίρον», ἀφοῦ ὁ γραφέας σχημάτισε πρῶτα τὴν εἰκόνα τοῦ ω, ἡ πέννα του ἐξακολούθησε νὰ ἀνεβαίνει καὶ στρίβοντας ἀριστερά, σχημάτισε ἡμικύκλιο, καὶ ἀγγίζοντας τὴν ἀριστερὴ ἄκρη τοῦ ω, ἀκολούθησε τὴν ἴδια καμπύλη, πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κάτω αὐτὴ τὴ φορά, ὥσπου νὰ διασχίσῃ τὴ δεξιὰ γραμμὴ. Σχηματίζεται ἔτσι λοιπὸν κάτι σὰν ἡμικρον ἐπάνω στὸ ἀρχικὸ ω. Αὐτό, χωρὶς καμμιά σχεδὸν ἐξαίρεση, σὲ ὅλες τὶς 118 σελίδες ποὺ πιάνουν τὰ δύο ἀπὸ τὰ τρία χφφ στὰ *Αὐτόγραφα Ἔργα*². Ἀντίθετα, ἡ πέννα τοῦ Στράνη, ἀφοῦ σχημάτισε τὸ ἀρχικὸ ω, στρίβει ἀριστερά, ὕστερα ἀνεβαίνει, ἀγγίζει τὴν ἀριστερὴ ἄκρη τοῦ ω, πᾶει δεξιὰ καὶ σχηματίζει μιὰ χαρακτηριστικὴ «οὐρά» ποὺ κυματίζει, θὰ ἔλεγα, ἐλεύθερα ἓνα-δύο χιλιοστὰ ἐπάνω ἀπὸ τὴν πρώτη γραμμὴ. Ἔτσι κάνει πάντα.

1. Τὸ γράμμα αὐτὸ ἴσως νὰ ἀπευθύνθηκε στὸν Σολωμό. Τὸ ὑποδεικνύει α) ἡ προέλευσή του, δηλ. τὸ «εὐρημα Κονόμου», ποὺ περιέχει, ὅσο ξέρω, μόνο χφφ σχετικὰ μὲ τὸν Σολωμό, καὶ β') ἡ μνεία στὴν πρώτη φράση τοῦ γράμματος τῆς φιλονικίας τοῦ παραλήπτη

μὲ τὸν Λ. Στράνη. Γιὰ τὸν πιθανὸ χωρισμὸ τοῦ Στράνη καὶ τοῦ Σολωμοῦ βλ. π. «Ὁ Ἐρανιστὴς», δ.α.

2. Τὸ Z 20 δὲν δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν κ. Πολίτη στὰ *Αὐτόγραφα Ἔργα*, ἐπειδὴ ἔχει μόνο ἐλάχιστες διορθώσεις, μὲ τὸ χέρι τοῦ Σολωμοῦ.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει γιὰ τὴ γραφὴ τοῦ π στὸ συνδυασμὸ **σπ**, ποὺ παρουσιάζεται μερικὲς φορές στὰ χφφ τοῦ «Μπαῖρον» (λ.χ. *Αὐτόγραφα Ἔργα*, σελ. 220, δυὸ φορές, καὶ σελ. 209) καὶ μιὰ φορὰ στὴ μιὰ σελίδα τοῦ Στράνη ποὺ ἐξέτασα.

Ὁ συνδυασμὸς στ, ποὺ χρησιμοποιεῖ πάντα ὁ γραφέας τοῦ «Μπαῖρον» δὲν παρουσιάζεται στὸ κείμενο τοῦ Στράνη, ἀν καὶ ὑπάρχουν στὸ κείμενο αὐτὸ δυὸ λέξεις μὲ τὰ γράμματα σ, τ (ὑστερη, ἀστερία).

Τὸ σ στὰ χφφ τοῦ «Μπαῖρον» μοιάζει μὲ τὸν ἀριθμὸ 6, ὅπου ἡ πέννα ἀρχίζει ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ γράμματος. Ἀντίθετα ὁ Στράνης κάνει τὸ σίγμα σὰν ἓνα μηδὲν ποὺ τελειώνει μὲ μιὰ οὐρ ἀπὸς τὰ δεξιὰ ἐπάνω. Καὶ ἄλλα στοιχεῖα ἀκόμα θὰ μᾶς ἐπειθάν πὼς ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ τῶν χφφ τοῦ «Μπαῖρον» διαφέρει ἀπὸ τὴ γραφὴ τοῦ Στράνη.

Ὡς πρὸς τὴν ἰταλικὴ γραφὴ, ὁρισμένα στοιχεῖα ὁμολογουμένως μοιάζουν σὲ ὅλα τὰ ὑπὸ ἐξέταση κείμενα. Ἀλλωστε αὐτὸ εἶναι καὶ φυσικό, ἀφοῦ ὑπάρχει πάντα μιὰ σχετικὴ ὁμοιότητα στοὺς γραφικὸς χαρακτῆρες τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ πολλὰ ποὺ διαφέρουν.

Τὸ ὄνομα τοῦ Μπαῖρον στὸ γράμμα τοῦ Στράνη μᾶς παρουσιάζει μιὰ μορφή τοῦ κεφαλαίου **B** ποὺ δὲν βρίσκεται καθόλου στὰ χφφ τῆς Ὠδῆς στὸν Μπαῖρον. Ἡ πέννα κατεβαίνει, ὕστερα ἀνεβαίνει σὲ καμπύλη ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν πρώτη γραμμὴ, καὶ ἐξακολουθεῖ τὴν κίνησή της, στρογγυλὰ-στρογγυλὰ, ὡς τὴν κάτω «κοιλιά» τοῦ γράμματος. Ἐνῶ ὁ γραφέας στὰ χφφ τῆς Ὠδῆς ἀρχίζει ἀπὸ κάτω καὶ ἀνεβαίνει, ὕστερα κάνει ἀπότομη στροφή, σὲ γωνιὰ πολὺ κλειστή, κατεβαίνει, ἀνεβαίνει πάλι παράλληλα καὶ τελικὰ σχηματίζει τὶς δυὸ «κοιλίες».

Ἄλλες παρατηρήσεις θὰ γίνονταν γιὰ τὸ **P** — πολὺ περίεργο στὴ γραφὴ τοῦ Στράνη, καὶ ἐντελῶς διαφορετικὸ στὰ χφφ τῆς Ὠδῆς — γιὰ τὸ **D**, γιὰ τὸ **V**, γιὰ τὸ **Q**.

Δὲν ἔχουμε παραδείγματα ἀπὸ ὅλα τὰ κεφαλαῖα στὸ γράμμα τοῦ Γ. Δε Ρώσση. Ἀλλὰ ὅσα ἔχουμε παρουσιάζουν κεφαλαῖα ὅμοια μὲ αὐτὰ τῶν χφφ. Συγκεκριμένα τὸ **Q** εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ **Q** τῶν χειρογράφων (ὅχι σὰν ἀριθμὸς 2, ὅπως τὸ κάνει ὁ Στράνης, ἀλλὰ σὰν **O** μὲ οὐρά). Ἐπίσης τὰ **P** καὶ τὸ **D** δὲν διαφέρουν. Γιὰ τὰ ἄλλα κεφαλαῖα δὲν μιῶ, εἴτε γιατί ἡ μορφή τους εἶναι ἀρκετὰ κοινὴ, σὲ ὅλα τὰ κείμενα, εἴτε γιατί πρόκειται γιὰ ὑπογραφή («L. Stranis») μὲ πιθανὴ παραμόρφωση.

Ἐπίσης τὰ μικρὰ γράμματα εἶναι ὅμοια στὸ γράμμα τοῦ Δε Ρώσση καὶ στὰ χφφ τῆς Ὠδῆς, ἐνῶ εἶναι διαφορετικὰ στὸ γράμμα τοῦ Στράνη.

Τὸ Z στὸ γράμμα τοῦ Στράνη εἶναι πάντοτε ἓνα κοντὸ **Z** ποὺ μοιάζει μὲ τὸ τυπογραφικὸ (*traduze, canzonette, separazione, partenza*,

amicizia, Venezia). Σε μια μόνο περίπτωση χρησιμοποιείται η μακριά μορφή του γράμματος (z), στη λέξη sicurezza, όπου το πρώτο z είναι κοντό και το δεύτερο μακρύ. Πρόκειται δηλαδή για συνδυασμό, ανάλογο με το ss της παλαιᾶς γραφῆς. Τὰ χφφ τῆς Ὠδῆς παρουσιάζουν μόνο τὴ μακριὰ μορφή αὐτοῦ τοῦ γράμματος. Ὁ συνδυασμός zz δὲν ὑπάρχει. (Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅμως, ὅτι ἓνα κοντὸ Z παρουσιάζεται, πολὺ σπάνια, στὸ συνδυασμὸ zj, λ.χ. *Αὐτόγραφα* Ἔργα, 165 : Precipizj).

Ἀντίθετα, τὰ Z στὰ χφφ καὶ στὸ γράμμα τοῦ Δε Ρώσση εἶναι ἐντελῶς τὰ ἴδια.

Τὰ t τοῦ Στράνη ἔχουν ἀπὸ κάτω μιὰ στρογγυλὴ καμπύλη (μοιάζουν δηλ. μετὰ τυπογραφικά). Ἡ ὀριζόντια γραμμὴ ποὺ μετὴν κάθετη τοῦ t δημιουργεῖ σταυρὸ εἶναι πολὺ πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ γράμμα (ὡς 5-6 φορές μεγαλύτερη). Ὁ ἰδιάζων αὐτὸς χαρακτήρας λείπει ἐντελῶς ἀπὸ τὰ χφφ τῆς Ὠδῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Δε Ρώσση. Ἀλλωστε στὰ χφφ καὶ στὸ γράμμα, πάρα πολλὰ t δὲν παρουσιάζουν τὴν «τυπογραφικὴν» καμπύλη, ἀλλὰ μιὰ ἀπότομη ἀναστροφή τῆς πέννας. Αὐτὸ δὲν συμβαίνει οὔτε μιὰ φορὰ σ' ὅλα τὰ παραδείγματα ποὺ μᾶς προσφέρει τὸ γράμμα τοῦ Στράνη.

Τὰ d, πάλι, εἶναι πάντοτε τὰ τυπογραφικά. Καὶ γιὰ τὸ γράμμα αὐτὸ ἔχουμε πολλὰ παραδείγματα. Εἶναι μάλιστα σπάνιο ἓνας γραφέας στὴν ἐποχὴ αὕτῃ νὰ μὴ χρησιμοποιήσῃ καθόλου τὴν ἄλλη μορφή τοῦ d (ποὺ μοιάζει μετὸν ἀριθμὸ 6 μετὸ ἀνοιγμα πρὸς τὰ ἀριστερά), πρὸ παντὸς στὸ ἄρθρο «d». Τὰ χφφ τῆς Ὠδῆς καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Δε Ρώσση μᾶς προσφέρουν καὶ τίς δυὸ μορφές τοῦ γράμματος.

Θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξετάσουμε ἀκόμα καὶ τίς διαφορές στὸ γράμμα ρ, καὶ τὴν ἰδιόρρυθμὴ μορφή τοῦ ἄρθρου l' στὴ γραφὴ τοῦ Στράνη. Ἀλλὰ, ἀπ' ὅσα προηγούνται μπορούμε νὰ συμπεράνουμε κιόλας πὼς ἡ γραφὴ τοῦ Στράνη, ἡ ἐλληνικὴ καθὼς καὶ ἡ ἰταλική, διαφέρει ἀρκετὰ ἀπὸ τὴ γραφὴ τῶν χφφ τῆς Ὠδῆς, ἐνῶ δὲν διαφέρουν καθόλου, σὲ κανένα ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἡ ἰταλικὴ γραφὴ τῶν χφφ καὶ ἡ ἰταλικὴ γραφὴ τοῦ Γ. Δε Ρώσση στὸ Φ 253¹.

1. Ἐδῶ μπορούμε νὰ βασιθοῦμε μόνο στὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων γιὰ νὰ ταυτίσουμε τίς γραφές, γιὰτὶ ἔχουμε σὰν δεδομένο ὅτι καμμία ἀπὸ τίς γραφές ποὺ ἐξετάζουμε δὲν εἶναι προσποιητὴ ἢ παραπλανητικὴ γραφὴ. Ὁ

δικαστικὸς γραφολόγος κ. Παῦλος Ἀβραμέας, δικηγόρος, δέχθηκε νὰ ἐξετάσῃ τὰ χφφ, γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος ἐδῶ, καὶ διάβασε ἐπὶ πλέον τὴν παραπάνω ἐξέτασή μου τῶν διαφόρων γραφικῶν χαρακτήρων. Συμφωνεῖ

Ἔχουμε ἄλλωστε λόγο νὰ πιστέψουμε πῶς ὁ Δε Ρώσσης ἔγραψε πραγματικά ἓνα ἀπὸ τὰ χφφ τῆς Ὠδῆς. Καὶ ἀσφαλῶς ὁ ἴδιος ἔγραψε καὶ τὰ ἄλλα δύο, ἐπειδὴ καὶ τὰ τρία εἶναι ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι. Αὐτὸ φαίνεται, ὅπως παρατηρεῖ ὁ κ. Α. Πολίτης, ἀπὸ τὸ ὑπ' ἀριθ. Φ 236 χφ τῆς Ε.Β.Ε. Εἶναι σημεῖωμα τοῦ ποιητῆ πρὸς τὸν Γ. Δε Ρώσση, ἀχρονολόγητο, ἀλλὰ ποὺ μπορεῖ νὰ τοποθετηθῇ κατὰ πρώτη προσέγγιση στὰ χρόνια 1826–1828¹. Ὁ ποιητὴς παρακαλεῖ τὸν Γ. Δε Ρώσση νὰ ἔρθῃ νὰ τὸν βοηθήσῃ τὴν ἐπομένη, ἀρκετὰ πρῶτ', γιὰτὶ ἔχουν πολλή δουλειά :

Mio carissimo,

Desidero di sapere se domani puoi venire a passare la giornata con me, e se puoi venire du buon mattino, perchè il da [far, σηγμένο] dire è molto, ed io intendo che si dica tutto domani. Ho preparato il libretto in colonna, perchè ad ogni pagina che si scriverà, si farà dall' altra parte subito anche la traduzione, e quelle poche note che occorreranno. Se non hai interesse che ti trattenga, a che ora ti vedrò qui? (ἀκολουθοῦν οἱ χαιρετισμοί).

μὲ τὰ συμπεράσματά μου. Μοῦ ἐπέτρεψε νὰ προσθέσω ἀκόμα, καὶ τίς ἐξῆς παρατηρήσεις του :

α) Ἀπολήξεις παρατεταμένες ἐνίστε ἀλλὰ κατὰ κανόνα τὸ ἄκρον τους εἶναι ἀμβλύ στὸν Γ. Δε Ρώσση, ἐνῶ στὸν Στράνη, κατὰ κανόνα, οἱ ἀπολήξεις εἶναι ὅλες παρατεταμένες ὥστε νὰ καταλαμβάνουν καὶ τὰ μεσοδιαστήματα τῶν λέξεων, ἀλλὰ τὸ ἄκρον τους εἶναι ἰδιαίτερος ὀξύ.

β) Ἡ μεσαία ζώνη, δηλαδὴ ἡ ζώνη τοῦ κυρίου σώματος τῶν γραμμάτων, εἶναι κανονικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἄνω καὶ κάτω ζώνη στὸ Γ. Δε Ρώσση, ἐνῶ εἰς τὸν Στράνη ἡ μεσαία ζώνη εἶναι δυσανάλογα μικρὴ ἐν σχέσει πρὸς τίς δυὸ ἄλλες ζώνες.

γ) Ἡ στίξη στὸν Γ. Δε Ρώσση εἶναι κατὰ κανόνα ἐλαφριά (δηλ. χωρὶς πίεση σὲ σύγκριση μὲ τὴν πίεση τῆς ὑπόλοιπης γραφῆς), ἐνῶ στὸν Στράνη ἡ στίξη εἶναι συνήθως ἀρκετὰ ἔντονη.

Ὡς πρὸς τὴ μορφή τῶν γραμμάτων ὁ κ. Π. Ἀβραμέας παρετήρησε

ἐπιπλέον :

αδ) τὸν χαρακτηριστικὸν τρόπον στὸν Γ. Δε Ρώσση τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ «i» ἰδίως ὅταν αὐτὸ δὲν συνδέεται μὲ τὸ ἐπόμενο γράμμα. Εἶναι ἡ χάραξή του σὰν σκέτης κατακόρυφης γραμμῆς, ἐνῶ στὸ Στράνη τὸ «i» πάντοτε «προσγειώνεται» ὁμαλὰ καὶ σχηματίζει τὸ κοῖλον σχῆμα τῆς ἀπολήξεως.

ε) τὴν χαρακτηριστικὴν χάραξιν τοῦ ρ στὸν Γ. Δε Ρώσση ὅπου ἡ ἄνοδος δὲν ἐπαναχαράσσεται ἐπὶ τῆς καθόδου ἀλλὰ διαχωρίζεται ἀπ' αὐτὴν καὶ σχηματίζεται ἓνα εἶδος λαβίδας, πρᾶγμα ποὺ δὲν συναντᾶμε στὴ γραφὴ τοῦ Στράνη.

1. Πραγματικὰ ὁ Σολωμός γράφει : «E tiro alla picolla Gigia ἐκεῖ· τὸ ρεβιθάκι che le fa le veci di naso». Γιὰ νὰ εὐχαριστηθῇ ἡ μικρὴ Λουίζα Δε Ρώσση (γενν. Μάη 1825), μὲ παιχνίδια τοῦ εἶδους, πρέπει νὰ ἦταν τότε πολὺ μικρὸ κοριτσάκι, ὅχι ὅμως καὶ νεογέννητο μωρό.

Χωρίς ἀμφιβολία ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ τὴν Ὁδὴ στὸν θάνατο τοῦ Μπαίρον. Πραγματικὰ τὰ μόνα ἔργα τοῦ Σολωμοῦ γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχουμε σύγχρονες ἰταλικές μεταφράσεις εἶναι ὁ Ὕμνος — μεταφρασμένος τὸ 1824 ἀπὸ τὸν Γρασσέτι, ὅχι ἀπὸ τὸν Δε Ρώσση, καὶ προτοῦ γεννηθῇ ἐπὶ πλέον ἡ μικρὴ Λουίζα — καὶ ἡ Ὁδὴ στὸν Μπαίρον. Κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν πρόκειται γιὰ ἄλλο ποίημα τοῦ Σολωμοῦ ποὺ ὑποτίθεται ὅτι θὰ εἶχε χαθῇ ἐντελῶς, καὶ αὐτό, γιὰτὶ γίνεται λόγος γιὰ μεγάλη σύνθεση (Ho preparato un libretto, ὅχι un libretto, δηλαδὴ ἓνα σχετικὰ χοντρὸ τετράδιο), καὶ φαίνεται πολὺ ἀπίθανο νὰ μὴν ἔχει σωθῇ καμμιά ἀνάμνηση ἑνὸς ποιήματος τόσο μεγάλου, ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Σολωμὸς δὲν ἔκρυβε τὸ ἔργο του ἀπὸ τοὺς φίλους του. Καὶ μποροῦμε ἐπὶ πλέον νὰ ξέรูμε ἐπακριβῶς ποῖο ἀπὸ τὰ τρία χφ τῆς Ὁδῆς ἐτοιμαζόταν τότε. Τὸ Z 10 δὲν ταιριάζει μὲ τὴν περιγραφὴ ποὺ μᾶς παρέχει τὸ γράμμα. Οὔτε καὶ τὸ Φ 92 ταιριάζει. Ἀντίθετα τὸ Z 20 εἶναι πραγματικὰ «ἓνα σχετικὰ χοντρὸ (ἢ μεγάλο) τετράδιο, μὲ τὶς σελίδες χωρισμένες σὲ στῆλες, γιὰ νὰ μπορέση κανεὶς νὰ γράψῃ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὸ κείμενο, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ μετάφραση». Ἔτσι καὶ ἔγινε¹.

Ἡ βοήθεια ποὺ προσέφερε λοιπὸν ὁ Γ. Δε Ρώσσης στὸν Σολωμὸ ξεπερνοῦσε τὴν ἀπλὴ ἀντιγραφὴ κειμένων. Ἀπὸ τὸ παραπάνω σημείωμα βγαίνει πὼς οἱ δυὸ φίλοι ἐτοίμαζαν μαζὶ τὴν ἰταλικὴ μετάφραση καὶ τὶς σημειώσεις.

Παρόμοιο ρόλο ἔπαιζε καὶ ὁ τρίτος βοηθός.

1. Ὁ κ. Α. Πολίτης εἰσάγει τὴ μετάφραση τοῦ Φ 236 μὲ τὰ ἐξῆς λόγια: «Ὁ Δε Ρώσσης θὰ βοηθοῦσε τὸν Σολωμὸ στὴν ἀντιγραφὴ σὸ καθαρό. Στὸ μικρὸ σημείωμα ποὺ ἀκολουθεῖ θὰ πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ τραγούδι στὸν Μπαίρον (καὶ τὰ χειρόγραφα ποὺ μᾶς ἔχουν σωθῇ εἶναι πραγματικὰ μοιρασμένα σὲ δυὸ στῆλες, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὸ κείμενο καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μετάφραση ἰταλική» (Σολ. Γραμ. σελ. 24). Μοῦ φαίνεται πὼς ἡ ἔκφραση τοῦ Σολωμοῦ δὲν σημαίνει μόνο πὼς τὸ κείμενο θὰ γραφῇ στὴν ἀριστερὴ σελίδα καὶ ἡ ἰταλικὴ μετάφραση στὴ

δεξιὰ: ἔχει ἐτοιμάσει, λέει, στῆλες. Οἱ σελίδες ἑνὸς τετραδίου δὲν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ ἐτοιμασία. Τὰ προηγούμενα μᾶς ἐπιτρέπουν ἐπιπλέον νὰ χρονολογήσουμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τὸ γράμμα Φ 236. Ὁ ποιητὴς τελείωσε τὴ δεύτερη ἐπεξεργασία τοῦ χφ Z 10 στίς 20 Δεκεμβρίου 1828 (Βλ. Α. Πολίτης, *Αὐτόγραφα Ἔργα*, σελ. 591-92, σημ. 135-206). Τὸ Z 10 ἀποτελεῖ τὴν βάση τοῦ Z 20. Τὸ γράμμα, μᾶλλον ἐπείγον καθὼς φαίνεται, πιθανὸν νὰ στάλθηκε μόλις τελείωσε ὁ ποιητὴς τὴν ἐπιθεώρηση τοῦ Z 10.

μὴν τοῦ ἀγαθόν· ἦντι βαλόντες ἐν τοῖς
 κατέρας ἀπὸ τοῦ Προξένου τοῦ Εὐρω-
 παίου οὗτοι ἦσαν ἐν τῷ. Ἀπὸ οἱ Χιότες
 εἶδον τ' ἄρματα οἱ Τέρχοι ἀρχόντων
 να' τοῦ νότον, 3' τοῖς τῷ ἀλυσθῶ
 δοχοί' ἔχοντες τὰ λόγια τοῦ τοῦ δαῖνα
 3' τὰ λόγια τοῦ τοῦ ἀποχέοντος τροφῆ.
 Ὁ τῶν ἐκρωτοκατεβύκε τοῦ τοῦ ἑλλάδα
 ὁ Λορδ' Μπαίρον ἔγραφε τὰ ἀποχέοντα
 "La Grecia ora è posta fra questi
 "tre partiti, o riconquistare la
 "libertà, o divenire una dipen-
 "denza de' Sovrani Europei, o tor-
 "nare una Provincia Turca. Non
 "le rimane che una scelta fra
 "questi tre. Ma la guerra civil-
 "le non mi sembra che una
 "da agli ultimi due."

3. Ἀπὸ τὸ χφ τῆς «Ὠδῆς στὸν Μπαίρον».

Δείγματα ἀπὸ τῆς δύο γραφῆς (Αὐτόγραφα Ἔργα, σ. 200).

Corfa 10 agosto 1854

Quantunque l'ingiustizia della tua condotta verso
l'uomo che ti ha ~~moderatamente~~ amato, stimato,
e di fraternelle sollecitudini ~~donato~~ (il Leonzio) non
mi lasciava sperare che tu saresti stato meno in-
giusto verso di me, io nondimeno io mi sentivo
ancora inclinato a credere che in molte azioni
della tua vita ~~fatti~~ ^{si} qual amico tuo disapprovato
mi avesse ^{per} parte il cervello che il cuore. Ma
il modo ~~con~~ cui ti sei condotto verso di me
mi convinse che tu sei ben diverso da quello che
tu credeva. Tu ~~indovinando~~ ^{amarti} al figlio
del infame famiglia che per legittimamente il
figlio del mio ~~Padre~~ ^{Padre} al figlio di quella donna
che tu chiamavi ~~Salafina~~ ^{Salafina}, ed oggi ~~è~~ ^è ~~una~~ ^{una}

4. Δείγμα γραφῆς τοῦ Γ. Δε Ρώσση ἀπὸ τὸ γφ Φ. 253 τῆς Ε.Β.Ε.

Amico Carissimo

Vedo con estrema mia sorpresa
che da taluni non solo venga negata
in tutto, ma venga sia assolutamente
negata l'autenticità de' componimenti
poetici di Dion. Solomos de' quali io
ho dato copia, cioè la traduzione di parte
della sua Canzonetta del Metastasio
sulla maniera e l'istesso, l'ode della
pastorella "Sta mia bonazza d'is biro",
i versi del bambino. ~~Ngior di~~ ^{Ngior di} ~~Ngior di~~ ^{Ngior di}
~~Ngior di~~ ^{Ngior di} ~~Ngior di~~ ^{Ngior di} ~~Ngior di~~ ^{Ngior di} ~~Ngior di~~ ^{Ngior di} ~~Ngior di~~ ^{Ngior di}

5. Δείγμα γραφῆς τοῦ Στράνη (Μαρκιανή Βιβλιοθήκη).

3. Βρίσκουμε τὸ χέρι του στὸ χφ Z 12 (Αὐτόγραφα Ἔργα, σελ. 70-69). Οἱ δύο αὐτὲς σελίδες μᾶς διηγοῦνται τὶς τελευταῖες ὥρες τῆς ζωῆς τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, τὸν ἐνδοξο θάνατό του καὶ τὴν κηδεῖα του. Ἡ πρώτη στήλη εἶναι ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ποιητῆ, οἱ ἄλλες τρεῖς ὄχι, καὶ ὅμως ἀποτελοῦν τὴν συνέχεια τῆς πρώτης στήλης.

Ὁ κ. Α. Πολίτης γράφει ὅτι πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο ἀπὸ ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς (Αὐτόγραφα Ἔργα, σελ. 588, σημ. 70-69). Θὰ ἐξηγήσω πρῶτα γιατί μοῦ εἶναι δύσκολο νὰ συμφωνήσω μὲ τὸν εἰδικὸ στὰ σολωμικὰ θέματα καθηγητῆ, καὶ ὕστερα, γιατί νομίζω, ἀντίθετα, πὼς εἶναι προῖον τῆς συνεργασίας τοῦ ποιητῆ καὶ τοῦ βοηθοῦ του.

α) Τὸ κείμενο δὲν ἔχει τὴ μορφή πού θὰ ἔπαιρνε ἂν εἶχε δημοσιευθῇ σὲ ἐφημερίδα : ἐπαναλαμβάνει πολλὰς φορές τὰ ἴδια πράγματα (βλ. λ.χ. παρακάτω), καὶ ἡ σειρὰ τῶν γεγονότων δὲν εἶναι τελείως λογική. Πρόκειται λοιπὸν κατὰ τὴ γνώμη μου γιὰ σχεδίασμα.

β) Κάθε φορὰ πού ὁ Σολωμὸς παίρνει μιὰ περικοπὴ ἀπὸ κάποιον βιβλίον ἢ ἐφημερίδα, στίς σημειώσεις τῆς Ὠδῆς καὶ τοῦ Ὑμνου δίνει τὴν παραπομπή του μὲ τὶς πιὸ μικρὲς λεπτομέρειες, λ.χ. : Discours de Lord Holland au Parlement. *Pilote* du 3 Août 1822.—Mémorial de Ste Hélène par Las Cases. *Journal* du 10 au 12 Mars 1816. Tom. II, p. 366.—Παράρτημα τοῦ ἀριθμοῦ 34 τοῦ «Φίλου τοῦ Νόμου». Σμύρνη 2 Ἰουλίου» (σημ. 21, 24, 25 τοῦ Ὑμνου).

Παρ' ὅλα αὐτὰ στίς πρῶτες διασκευὲς τῶν Σημειώσεων τῆς Ὠδῆς ὁ ποιητὴς ἀντλεῖ ἐλεύθερα ἀπὸ τὸ κείμενό μας, χωρὶς νὰ κἀνῃ ποτὲ τὴν παραμικρὴ παραπομπή. Δανεῖζεται σὰν νὰ ἦταν τὸ κείμενο αὐτὸ δικό του καὶ ὄχι ξένο :

Z 12 (τὸ κείμενό μας)

(A.E. 69 β' 19-23). Τὸν Μάρκον τὸν ἔθαψαν κοντὰ εἰς τὸν τάφον τοῦ Κυριακούλη ὁποῦ ἐσκοτώθηκεν εἰς τὸ Φανάρι· ὁ τάφος τοῦ Μάρκου εἶναι ἔμπροσθεν εἰς τὸ Ἅγιον Βῆμα τῆς Παναγίας.

(69 α' 23-26). Τὸ λείψανόν του ἐνταφιάστηκεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας· (ἐκεῖ κοντὰ εἶχε τὸ ταμπόρι του ὅταν ἐπολεμοῦσεν εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Μισολογγίου).

Z 10 (σημείωση τῆς Ὠδῆς στὸν Μπαῖρον)

(A.E. 200, 23-30). Τὸν Μάρκο τὸν ἔθαψαν κοντὰ εἰς τὸν τάφο τοῦ ἀντρείου Κυριακούλη ὁποῦ ἐσκοτώθηκεν εἰς τὸ Φανάρι. Κεῖνται καὶ οἱ δύο ἔμπροστα εἰς τὸ Ἅγιον βῆμα τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας, εἶναι ὅμως ἀπέξω. Ἐκεῖ κοντὰ εἶχε τὸ ταμπόρι του ὁ Μάρκος ὅταν ἐπολεμοῦσε εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου.

Αυτή ἡ πρώτη μορφή στὴν σημείωση τοῦ «Μπάϊρον» συμπληρώθηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸν Σολωμὸ στὴν ἐπεξεργασία τοῦ χφ Z 10. Τὸ συμπληρωματικὸ κείμενο προέρχεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ χφ Z 12 (καὶ αὐτὴ τὴ φορά χωρὶς νὰ γίνῃ παραπομπή) καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν Ὁδὴ στὸν θάνατο τοῦ Μάρκου Μπότσαρη. Ἡ συνύπαρξή τὴν τελικὴ σημείωση τοῦ «Μπάϊρον» στοιχείων τοῦ πεζοῦ κειμένου γιὰ τὸν Μπότσαρη καὶ τῆς Ὁδῆς στὸν Μπότσαρη ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, περισσότερο ἀπὸ ἀπλὴ ἔνδειξη : καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, καθὼς φαίνεται, ὁ ποιητὴς αἰσθανόταν ὅτι μπορούσε νὰ χρησιμοποιήσῃ ἐλεύθερα δικά του κείμενα.

Z 10 (Μπάϊρον)

(A.E. 201 α' 1-6) Morì di 35 anni fu condotto all'alba in Missolongio ove si trovava sua sorella. Chi volesse aver un'idea [di quel, σβησμένο] precisa di quello che succedette quivi al suo arrivo richiami alla mente la fine dell'Iliade.

Z 12 (τὸ κείμενό μας)

(69 β' 24) ἦτον ἔως 35 χρόνων ὅταν ἐσκοτώθηκε.

(69 β' 16-18). Εἰς τὸ Μεσσολόγγι εὐρέθηκεν ἡ ἀδελφὴ τοῦ Μάρκου ὅταν ἔφεραν τὸ λείψανόν του, καὶ τὸ ἐδέχθηκεν. (Ὁδὴ στὸν Μ. Μπότσαρη). Τὸ λείψανον ποῦχε γλιτώσει

Ὁ Πρίαμος μὲ θρήνους μὲ δῶρα Ἐγύρισε ὀπίσω τὴν ὥρα

Ποῦ πέφτει στὴν ὄψη τῆς γῆς
Τὸ φῶς τὸ γλυκὸ τῆς αὐγῆς.

Ὅλες οἱ λεπτομέρειες ποὺ βρίσκονται στὸ ἰταλικὸ σχεδιάσμα εἶναι παρμένες ἀπὸ τὶς διαφορὲς περικοπὲς τῆς δεξιᾶς στήλης.

γ) Ἐπιπλέον ὁ ποιητὴς ἔλλαξε τὴν ἀρχικὴ μορφή ἐνὸς χωρίου τοῦ κειμένου. Δὲν θὰ εἶχε λόγο νὰ τὸ κάνῃ ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἀντίγραφο ἀπὸ ἐφημερίδα (βλ. *Αὐτόγραφα Ἔργα* 69 α' 27-30). Βέβαια πῆρε ὕστερα καὶ αὐτὴ τὴ φράση καὶ τὴν ἔβαλε στὴ 1η σημείωση τοῦ «Μπάϊρον». Θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι, ἐκεῖ ποῦ βρίσκεται στὸ χφ Z 12, ἀποτελεῖ σχεδιάσμα προορισμένον γιὰ τὸν «Μπάϊρον». Μὰ καὶ στὸ κείμενό μας πᾶει πολὺ καλὰ, δὲν ξενίζει καθόλου. Εἶναι μάλιστα συνέχεια τῆς προηγουμένης παραγράφου¹.

1. Ἴσως νὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε καὶ τὸ ἐξῆς : Ἡ ἀρχὴ τοῦ κειμένου εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὸν ποιητὴ μὲ τὸ συνηθισμένον ὀρθογραφικὸ

σύστημά του. Ἄν ἦταν ἀντίγραφο ἀπὸ ἐφημερίδα πιθανὸν νὰ εἶχε ἐπηρεαστῇ ἀπὸ τὴν καθιερωμένη ὀρθογραφία τοῦ κειμένου ποῦ διάβαζε.

Ἄν δὲν εἶναι λοιπὸν τὸ κείμενο ἀντίγραφο ἀπὸ ἐφημερίδα ἀλλὰ πρωτότυπη σύνθεση, ποιὸς ἦταν ὁ προορισμὸς του ; Προτείνω τὴν ἐξήγηση ὅτι ὁ Σολωμὸς τὸ ἤθελε γιὰ σημείωση στὴν Ὡδὴ στὸν Μάρκο Μπότσαρη. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὕστερα τὸ ἐκμεταλλεύθηκε γιὰ ἄλλες σημειώσεις, δηλ. τοῦ «Μπάϊρον», ἐνισχύει τὴν ἄποψη αὐτή. Ἀλλωστε, παρόμοια γνώμη ἔχει τὴν δικαιολογία της καὶ στὶς ἄφθονες σημειώσεις ποὺ βρίσκουμε σὲ πάρα πολλὰ ποιήματα τῆς ἐποχῆς, λ.χ. τοῦ ἴδιου τοῦ Μπάϊρον, τοῦ Berchet, κλπ. Καὶ ἡ πρόθεση τῶν σημειώσεων ἦταν ἀπὸ καιρὸ φαινόμενο πανευρωπαϊκό. Ἡ ὑπόθεσή μου ἐξηγεῖ ἐπιπλέον γιὰτις πολλὲς φορὲς τὸ πεζὸ κείμενο περιέχει ἐκφράσεις ἢ καὶ φράσεις ὁλόκληρες ποὺ τίς βρίσκουμε στιχουργημένες στὰ ἀποσπάσματα τῆς Ὡδῆς στὸν Μπότσαρη.

Ἄς ἰδοῦμε καὶ ἄλλο παράδειγμα :

Ὡδὴ :

Ἐβγῆχαν μαζί τῆς θλιμμένης
Τρωάδας ἀπ' ὅλα τὰ μέρη
Γυναῖκες παιδάκια καὶ γέροι (—)
Ἀπέθαν' ἀπέθαν' ὁ Μάρκος (—)

Πεζὸ κείμενο :

(69 α' 19-22)... ἔτρεχαν ἄνδρες
καὶ γυναῖκες, παιδιὰ καὶ κόρες
εἰς προὔπαντήσιν του, καὶ ἐφώ-
ναζαν, ὁ Μάρκος ἀπέθανεν, ὁ
Μάρκος ἀπέθανεν.

Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ σκεφτῇ ἐδῶ, πὼς ἀντίθετα ὁ Σολωμὸς δανείστηκε ἀπὸ τὸ πεζὸ κείμενο γιὰ νὰ γράψῃ τὴν Ὡδὴ στὸν Μπότσαρη. Ἀλλὰ ἡ σειρὰ τῶν δυὸ κειμένων στὸ χφ Z 12 μᾶλλον ἀποκλείει τὴν εἰκασία αὐτή : ἡ Ὡδὴ γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ πεζὸ κείμενο.

Ἐξάλλου ὁ Σολωμὸς ἀγαποῦσε πολὺ τὴν ἀκριβολογία στοὺς στίχους του, καὶ πολλὲς φορὲς τὸν βλέπουμε νὰ παραθέτῃ πλάϊ στὴ στιχουργημένη μορφή τοῦ ἐπεισοδίου καὶ τὴν πεζή, προπαντὸς ὅταν ἀναφέρῃ λόγια, ὅπως κάνει ἐδῶ. Στὶς σημ. 20 καὶ 22 τοῦ «Μπάϊρον», λ.χ., μᾶς βεβαιώνει ὅτι δὲν ἔκανε τίποτα ἄλλο στὶς ἀντίστοιχες στροφές, παρὰ νὰ στιχουργήσῃ πιστότατα τὰ στερνὰ λόγια τοῦ Μπάϊρον καὶ τοῦ Ναπολέοντα, ποὺ τὰ ἀναφέρει. Φαίνεται λοιπὸν πολὺ πιθανὸ καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ὅτι οἱ στίχοι τῆς Ὡδῆς στὸν Μπότσαρη προηγήθηκαν τοῦ πεζοῦ κειμένου, ποὺ τοὺς ἐξηγεῖ.

Ἡ ταυτότητα τοῦ γραφέα θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ χρονολογήσουμε τίς σελίδες αὐτὲς τοῦ χφ Z 12. Ταυτοχρόνως θὰ χρονολογηθῇ καὶ τὸ πρῶτο σχεδιάσμα τοῦ Διαλόγου ποὺ πρέπει, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, νὰ γράφτηκε ἀκριβῶς τὴν ἴδια ἐποχή. Καὶ ὕστερα εἶναι συγκινητικὸ νὰ ἔχουμε μιὰ χειροπιαστὴ μαρτυρία τῆς συνεργασίας τοῦ ποιητῆ μὲ τὸν Σπυρί-

δωνα Τρικούπη. Γιατί τὰ τρία τέταρτα ἀπὸ τὸ πεζὸ κείμενό μας εἶναι ἀπὸ τὸ χέρι του.

Ἡ σύγκριση τοῦ κειμένου μας μὲ αὐτόγραφα γράμματα τοῦ Τρικούπη μᾶς δίνει τὴν ἀπόδειξη. Ἐδῶ δὲν φαίνεται ἀπαραίτητο νὰ παρουσιάσω τὴ λεπτομερειακὴ ἐξέταση τῆς γραφῆς, καὶ ὅμως τὴν ἔχω κάνει. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Τρικούπη στὸ Ἐκτελεστικὸν πού παρουσιάζω ἐδῶ,¹ εἶναι ἐπίσημο ἔγγραφο, γραμμένο προσεκτικὰ, ἐνῶ τὸ κείμενό μας εἶναι γραμμένο μᾶλλον βιαστικά. Καὶ ὅμως δὲν χωράει ἀμφιβολία.

Πότε γράφτηκε τὸ κείμενο ; Ὅχι στὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ Τρικούπη στὴ Ζάκυνθο (τέλος 1822-ἀνοιξὴ 1823), γιατί ὁ Μάρκος σκοτώθηκε τὸν Αὐγουστο τοῦ 1823², μὰ ἀσφαλῶς στὸ δεύτερο ταξίδι τοῦ Τρικούπη, τὸ 1824. Γράφει στίς 4.2.1824 ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὸν Μαυροκορδάτο ὅτι «μισεύω σὲ δυὸ-τρεῖς ἡμέρες (—) Περῶ τὰ ἴσα εἰς Ζάκυνθον, καὶ ἐκεῖθεν αὐτοῦ» (δηλ. στὸ Μεσολόγγι)³. Ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο ἔφυγε, καθὼς φαίνεται, λίγες μέρες πρὶν πεθάνῃ ὁ Μπαῖρον, καὶ ἔτσι ἐξεφώνησε στὸ Μεσολόγγι τὸν ἐπικήδειο λόγο του στίς 16.4.1824. Πιθανὸν νὰ γύρισε ὕστερα γιὰ λίγες μέρες στὴ Ζάκυνθο : προκύπτει ἀπὸ ἓνα γράμμα τοῦ Σολωμοῦ ὅτι ἴσως βρισκόταν ἐκεῖ στίς 20 Μαΐου Π.Σ. 1824 (γράμμα στὸ Λουριώτῃ στὸ Λονδίνο). Πάντως ἂν ἐγύρισε πραγματικὰ στὸ νησί, δὲν ἔμεινε πολὺ, γιατί βρίσκεται κιόλας, πιθανότατα ἀπὸ κάμποσες μέρες, στίς 9 Ἰουλίου 1824, στὸ Ναύπλιο (Ἀρχεῖο Μαυροκορδάτου, γράμμα Πρὸς τὸ Σεβαστὸν Ἐκτελεστικόν, 9 Ἰουλίου 1824).

Εἶναι πάρα πολὺ πιθανὸ πὼς οἱ σελίδες μας γράφτηκαν σ' αὐτὸ τὸ διάστημα, καὶ μᾶλλον προτοῦ πεθάνῃ ὁ Μπαῖρον τὸν Ἀπρίλη. Γιατί ὁ Σολωμὸς ὕστερα θὰ ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὸ ποίημα στὸν Μπαῖρον, πού ἀπὸ διάφορα γράμματα φαίνεται ὅτι ἦταν ἔτοιμο ἀπὸ τὸν Ἰούνιο 1824⁴. Εἶδαμε ἐξᾴλλου πὼς τὸ ποίημα αὐτό, στὴν πρώτη του μορφὴ στὸ χφ τοῦ 1825, ἀντλεῖ κιόλας ἀπὸ τὸ κείμενό μας, τὸ ὁποῖο πρέπει

1. Τὸ γράμμα αὐτὸ ἔχει δημοσιευθῇ στὴν Ἀλληλογραφία Φρουρᾶς Μεσολογγίου, 1825-1826 (Ἀθῆναι 1963, σελ. 27-28).

2. Γράμμα τοῦ Γκίλφορδ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο στὸν Μαυροκορδάτο στὸ Μεσολόγγι τῆς 1/13 Μαρτίου 1823 : ἀναγγέλλει τὴν προσεχῆ ἀναχώρηση τοῦ Σπ. Τρικούπη (βλ. πρόχειρα Ἀναστ. Ν. Γούδα, *Βίοι Παράλληλοι*, Ἀθῆ-

ναι 1875, τόμος Ζ' σελ. 178).

3. Στίς 7.2.24 προσθέτει Ὑ.Σ. : δὲν εἶχε φύγει ἀκόμα : Ἀρχεῖον Μαυροκορδάτου ἀρ. 976 (βλ. καὶ 974), Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους.

4. Θὰ δώσω τίς λεπτομέρειες σὲ ἄλλη μελέτη. Περιφρίζομαι γιὰ τὴ στιγμή νὰ παραπέμψω μόνο στὸ γράμμα πρὸς τὸν Λουριώτῃ.

λοιπόν να θεωρηθῇ προγενέστερο. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο δὲν ἀναζήτησα ἀν ὁ Τρικούπης ἔκανε καὶ ἄλλα ταξίδια στὴ Ζάκυνθο τὸ 1825 ἢ ὑστερότερα.

Ἄς δοῦμε τώρα τί ρόλο ἀκριβῶς ἔπαιξε ὁ Τρικούπης σὰν βοηθὸς τοῦ Σολωμοῦ στὴν περίπτωση αὐτή. Δὲν μοῦ φαίνεται πιθανὸ πὼς ὁ Τρικούπης περιοριζόταν νὰ γράφῃ μόνο καθ' ὑπαγόρευση τοῦ Σολωμοῦ. Πρῶτα, γιατί τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο καὶ ἀπὸ τὸν ποιητὴ, καὶ ἀπὸ τὸν φίλο του, χωρὶς νὰ ἀλλάξῃ τὸ ὕφος. Τοῦτο σημαίνει πὼς οἱ δυὸ φίλοι ἐδούλευαν μαζί, χωρὶς ὁ ἓνας νὰ ἐτοιμάζῃ τὸ κείμενο καὶ ὁ ἄλλος νὰ τὸ γράφῃ. Ὑστερα, μ' ὅλο πὺὸ ὁ Σολωμὸς ἀναμφισβήτητα ἤξερε ὅτι ὁ φίλος του μάξιτε ὕλικο γιὰ τὴ μελλοντικὴ Ἱστορία του (καὶ πιθανότατα εἶχε διαβάσει τίς σημειώσεις πὺὸ κρατοῦσε ὁ Τρικούπης)¹, τὸ νὰ βροῦμε ἐδῶ διήγηση γραμμένη ἐν μέρει ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ιστορικοῦ εἶναι σοβαρὴ ἐνδειξὴ πὼς αὐτὸς ὁ ἴδιος συνέβαλε στὴ σύνθεση τοῦ κειμένου μας. Ἀλλωστε, μιὰ ἀντιπαραβολὴ τοῦ κειμένου αὐτοῦ μὲ τὸ κεφάλαιο ΜΔ' τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως δείχνει σὲ πάρα πολλὰ σημεῖα, ὅτι ὑπάρχει μιὰ κοινὴ πηγὴ γιὰ τὰ δυὸ ἀφηγήματα. Αὐτὴ μπορεῖ πιθανὸν νὰ εἶναι οἱ σημειώσεις πὺὸ ἀναφέραμε. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ὅτι μεσολάβησαν παραπάνω ἀπὸ 25 χρόνια μεταξὺ τῶν δύο κειμένων, καὶ ὅτι ἄλλες ἀπαιτήσεις ἔχει μιὰ σημείωση γιὰ ἓνα ποίημα, καὶ ἄλλες ἓνα σοβαρὸ ἱστορικὸ βιβλίον. Ἐτσι θὰ ἐκτιμήσουμε τίς ἀναλογίες τῶν κειμένων στὴν πραγματικὴ τους ἀξία².

Εἶδαμε προηγουμένως πὼς τὸ κείμενό μας αὐτὸ περιέχει διάφορα χωρία πὺὸ σχετίζονται μὲ τὴν ἤδη γραμμένη Ὠδὴ τοῦ Σολωμοῦ στὸν Μπότσαρη. Μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τίς παρατηρήσεις αὐτὲς πὼς ὁ Σολωμὸς καὶ ὁ Τρικούπης συνέθεσαν πραγματικὰ τὸ κείμενο μαζί.

Τὰ παραπάνω μᾶς δίνουν χρονικὸ ὄριο ὅχι μόνο γιὰ τίς σελίδες 70-69 τοῦ χφ Z 12, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλες σελίδες τοῦ ἴδιου χφ, δηλ. γιὰ τίς σελίδες 74-73-72 (σχεδιάσματα τῆς Ὠδῆς στὸ θάνατο τοῦ Μπότσαρη) καὶ γιὰ τίς σελίδες 71 καὶ 68-67-66-65 (πρῶτα σχεδιάσματα τοῦ Διαλόγου). Ἡ σειρὰ τῶν σελίδων αὐτῶν, μὲ τὸ κείμενό μας στὴ μέση, μᾶς βεβαιώνει ὅτι γράφτηκαν ἀκριβῶς τὴν ἴδια ἐποχὴ. Στὴν πρώτη μορφή του ὁ Διάλογος ἦταν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, συνομιλία τοῦ

1. Βλ. σημ. 10 τοῦ Ὑμνου.

2. Ἡ ἀφήγησή μας ἀκολουθεῖ τὸ ἴδιο σχέδιο μὲ τὴν Ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως, μ' ὅλο πὺὸ τὸ λεξιλόγιο διαφέρει (μιὰ μάνδρα = «τί χωράφιον τοιχόκλειστον»). Περιέχει ἀκριβῶς τὰ

ἴδια περιστατικά. Καὶ ὅμως τότε εἶχε διαδοθῇ στὴ Ζάκυνθο μιὰ περιγραφὴ τοῦ θανάτου τοῦ Μπότσαρη ἀρκετὰ διαφορετικὴ (Βλ. Ἀρχεῖον Δε Ρώμα, Ἀθῆναι 1901, τόμος Α', 1819-1825, σελ. 179-182).

ποιητῇ, τοῦ Σοφολογιώτατου καὶ τοῦ Σπ. Τρικούπη. Ἀλλωστε τοῦ τελευταίου τὸ ὄνομα βρίσκεται γραμμένο στὴ σελ. 68 (:«Πυυτης. Σπυρυδον Τρυ. καὶ ἕνας σοφολογιωτατος»). Πρέπει λοιπὸν ὁ Διάλογος νὰ γράφτηκε τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1824¹.

Τότε βεβαίᾳ θὰ φανῇ πολὺ πιθανὴ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ Τρικούπη πάνω στὸ Σολωμὸ στὴ σύνθεση τοῦ σημαντικοῦ τούτου ἔργου. Ἀσφαλῶς οἱ δύο φίλοι συζήτησαν πάνω στὸ γλωσσικὸ καὶ ἡ ἀναπαράσταση τῆς συνομιλίας τους αὐτῆς στὸ Διάλογο δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σὰν ἀπλὸ λογοτεχνικὸ σχῆμα².

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τρεῖς βοηθοὺς τοῦ ὁ Σολωμὸς εἶχε καὶ ἄλλους τέσσερεις τουλάχιστο. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα στοὺς γραφικοὺς τοὺς χαρακτηρισξέρουμε πὼς δὲν πρόκειται οὔτε γιὰ τὸν Πελεκάση, οὔτε γιὰ τὸν Γαλβάνι, οὔτε γιὰ τὸν Στράνη, οὔτε γιὰ τὸν Ταγιαπιέρα, οὔτε καὶ γιὰ τὸν Γ. Κανδιάνο Ρώμα.

Ἐχω τὴν ἐντύπωση πὼς μπορεῖ νὰ ἔχουμε σὲ πολλὲς σελίδες τοῦ χφ Z 12 τὴν γραφὴ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Γ. Δε Ρώσση, τοῦ Δημητρίου. Ἴσως μερικὲς φορὲς νὰ βοήθησε τὸν Σολωμὸ καὶ ὁ Στέλιος Μιχαλίτσης ἢ καὶ ὁ Δελβινιώτης. Ὅλα αὐτὰ τὰ ὀνόματα βρίσκονται στὴν ἀλληλογραφία τοῦ ποιητῇ στὰ χρόνια τῆς Ζακύνθου. Ἴσως μιὰ φορὰ νὰ ἔχουμε καὶ τὴ γραφὴ τοῦ Ταβουλάρη. Δὲν κατόρθωσα ὅμως νὰ βρῶ μέχρι σήμερα δείγματα γραφῆς τῶν τελευταίων αὐτῶν στενῶν φίλων τοῦ ποιητῇ.

Εἶδαμε τὸν Τρικούπη νὰ συνεργάζεται μετὰ τὸν Σολωμό. Ὅρισμένα γράμματα μᾶς δείχνουν πὼς παρόμοια συνεργασία ἔγινε καὶ ἄλλες φορὲς, μετὰ ἄλλους συνεργάτες. Τὰ γράμματα αὐτὰ μᾶς ἀφήνουν νὰ καταλάβουμε πὶὸ συγκεκριμένα τί ζητοῦσε ὁ ποιητῆς ἀπὸ τοὺς φίλους του, καὶ τί μπορούσαν αὐτοὶ νὰ τοῦ προσφέρουν. Μιὰ ἄλλη ἐργασία μου, ποὺ ἐτοιμάζεται, ἐρευνᾷ λεπτομερειακῶς καὶ τὸ θέμα αὐτό.

Louis Coutelle

1. Ὁ Ν. Τωμαδάκης (Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι, σελ. 140), μετράει τὴν διάρκεια τῆς ἡμέρας στὴν ἀρχὴ τοῦ Διαλόγου γιὰ νὰ φτάσῃ στὸ ἴδιο συμπέρασμα («ἢμπορεῖ νὰ ἐπέ-
ρασαν τρεῖς ὥρες ἀφοῦ ὁ ἥλιος ἐμε-
σουράνησε, θέλουν ἀκόμα τέσσερες γιὰ
νὰ θωλώσουν τὰ νερά»: ἑπτὰ ἀπογευμα-
τινὲς ὥρες: πρέπει λοιπὸν, λέει, ὁ Διά-
λογος νὰ ἔχει γραφτῇ τὸν Ἀπρίλη).

2. Μέσα στὸν Διάλογο ὁ Σολω-
μὸς ἐξάγει τὴν ἀξία γιὰ τὸ ἔθνος τοῦ
ἔργου τῶν ὁπαδῶν τῆς ἀγνῆς λαϊκῆς
παραδόσεως καὶ κατὰ κάποιον τρόπο
δίνει μιὰ δικαιολογία γιὰ τὴν ἀπουσία
τοῦ ἀπὸ τὸ πεδίον τῆς μάχης. Εἶναι
πολὺ πιθανὸν ὅτι εἶχε γιὰ τὴν ἀπου-
σία αὐτῇ τὴν συγκατάθεση ἐνὸς ἀπὸ
τοὺς πὶὸ σημαντικοὺς ἀγωνιστὰς τοῦ
’21, τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη.